

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ. ԿՈՄԻՏԱՍ ԵՎ ՓԱՆՈՍ ԹԵՐԼԵՄԵՉՅԱՆ

Մերի Կիրակոսյան (Հայաստան)
արվեստագիտության թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ

*«Կոմիտասի մահով հայ երաժշտությունը
կորցրեց իր մոլորակներից մեկին: Նա հայ ժողովրդինն է,
նրա երգի հանճարեղ զարգացնողը...»¹:*
Փանոս Թերլեմեզյան

Փանոս Թերլեմեզյանն իր ստեղծագործական բեղուն կյանքի ընթացքում կապեր է հաստատել հայ մշակույթի ականավոր գործիչներից շատերի հետ, որոնց թվում հատկապես առանձնանում է Կոմիտասի հետ նրա ջերմ մտերմությունը: 1910 թ., Օսմանյան Սահմանադրության հռչակումից հետո, Կոմիտասը Թերլեմեզյանին գրում է. «Ե՛կ, Ե՛կ, չգիտեմ վաղը ինչ կբերի, բայց այսօր աշխարհելու լայն դաշտ կայ...»²:

Թերլեմեզյանը պատմում է, որ իրենք բարեկամացան և ավելի մտերմացան Կոմիտասի հետ, երբ նա փոխադրվեց Պոլսո Բանկալտի թաղամաս, և վերջինիս հետ բնակվեցին մի տան մեջ, որն ամբողջովին նրանց երկուսին էր պատկանում: Կոմիտասի աշխատասենյակը գտնվում էր տան վերին հարկում. այդտեղ էին տեղավորված նրա դաշնամուրը և ֆիսհարմոնը³:

Կոմիտասին և Թերլեմեզյանին կապում էր բազմամյա ընկերությունը: Նրանք միասին եղել էին կաթողիկոսների ամառանոց Բյուրականում և եզդիների ցեղապետանիստ Ասլանլու գյուղում⁴: Ցեղապետը Կոմիտասի ճեմարանական ընկերն էր: Հարմար առիթը բաց չթողնելով՝ բնության գրկում, աղբյուրի մոտ Թերլեմեզյանը նկարում է Կոմիտասին և ցեղապետին միասին: Արվեստագետի հավաստմամբ՝ այդ աշխատանքը վաճառվել է նկարչի Պոլսի ցուցահանդեսում: Ներկա փաստերը համադրելով թույլ ենք տալիս ենթադրել, որ խոսքը

¹ Կոմիտասի թաղումը, *Սովետական արվեստ*, Երևան, 1936, օգոստոսի 1, էջ 182:

² Տե՛ս **Գ. Մահարի**, Ճանապարհորդություն դեպի անցյալ. Փանոս Թերլեմեզյանի հետքերով, *Սովետական արվեստ*, Երևան, 1974, N 7, էջ 48:

³ **Փ. Թերլեմեզյան**, Կյանքիս հուշերը, *ՀԱՊ հուշածնոագրային բաժին*, ֆ-60, թպ. 3:

⁴ Տե՛ս **Փ. Թերլեմեզյան**, Կոմիտասի մասին, *Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին*, Երևան, Հայպետհրատ, 1960, էջ 186-187: Հոդվածը վերադրատարկվել է, տե՛ս **Փ. Թերլեմեզյան**, Մի այցելություն հիվանդ Կոմիտասին, *Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում*, Երևան, «Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆո», 2009, էջ 260-261: Նաև՝ *Կոմիտաս (ժողովածու)*, Երևան, Հայպետհրատ, 1930, էջ 91-92:

վերաբերում է 1920 թ. Բերայում կայացած Փ. Թերլեմեզյանի և Լ. Քյուրքչյանի համատեղ ցուցահանդեսին⁵, քանի որ տվյալ ստեղծագործության տվյալները տեսնում ենք միայն այս պատկերահանդեսի կատալոգում: Աշխատանքը կրում էր «Կոմիտաս վարդապետը և իր դասընկեր եզդիների ցեղապետը» անվանումը:

Տարիներ անց սուլթանների մայրաքաղաքում Թերլեմեզյանը և Վարդապետը նորից ընկերացան՝ ապրելով մի տան մեջ, սնվելով միևնույն սեղանից: Այդ տունը շուտով զանազան ազգության անհատների համար մշակույթի օջախ դարձավ: Հույն գիտնականներ կային, ովքեր գալիս էին Կոմիտասի հետ խորհրդակցելու եկեղեցական երգերի ծագման շուրջ: Թուրքեր կային, ովքեր գալիս էին խոսելու, զրուցելու Պոլսում երաժշտանոց և օպերա ստեղծելու մասին: Նրանց հյուրընկալ հարկի տակ էին հավաքվում նաև հայ մշակույթի այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք են Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Երվանդ Օտյանը, Ռուբեն Սևակը, Ավետիք Իսահակյանը և շատ ուրիշներ:

Նույն ժամանակաշրջանում՝ 1912 թ., Թերլեմեզյանը և Կոմիտասը մասնակցում են մշակութային մի ձեռնարկի՝ Վարուժանի և Հակոբ Սիրունու նախաձեռնությամբ «Աստեղատան» հիմնադրմանը: Վերջինս 12 անձից բաղկացած մտավորականների խմբակ էր, որի լիիրավ անդամներն էին Կոմիտասը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Վարուժանը, Սիամանթոն, Զապել Եսայանը, Կոստան Զարյանը, Լևոն (Սերովբե) Քյուրքչյանը, Հրանտ Նազարյանցը, Գեղամ Բարսեղյանը և Հակոբ Սիրունին⁶: Մեկ տարի անց՝ 1913 թ., հայ մտավորականները միավորվեցին մեկ այլ գործակցության շուրջ: Կ. Պոլսի Բերայի Էսայան վարժարանի սրահում առաջին անգամ կազմակերպվեց «Գրական դատ», որի քննարկման նյութն էր Լևոն Շանթի «Հին Աստվածներ» ստեղծագործությունը⁷: Ժյուրիի անդամների շարքերը, Փանոս Թերլեմեզյանից բացի, համալրում էին Կոմիտաս Վարդապետը, Գրիգոր Զոհրապը, Ռուբեն Զարդարյանը, Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Սարգիս Մինասյանը և Թեոդիկը: Հանձնաժողովի անդամների խորհրդակցությունից հետո ներկաներից ոչ ոք չի համարձակվում դատել նշված գրական աշխատանքը: Բոլոր ներկաները համակարծիք էին Գ. Զոհրապի այն մտքին, որ «*նժարով չի կարելի դարձել գրական երկը*», ուստի մասնակիցները տեղի ունեցածը վերանվանեցին գրական

⁵ Փ. Թերլեմեզյան և Լ. Քյուրքչյան (նկարների կատալոգ), ՀԱՊ հուշածնոագրային բաժին, ֆ-30, Ի-372, N 72: Թերլեմեզյան-Քիրքճեան. Նկարներու ցուցահանդեսին առթիւ (անթվակիր), ՀԱՊ հուշածնոագրային բաժին, ֆ- 30, Ի-3259, N 98:

⁶ Տե՛ս 3. Սիրունի, *Ինքնակենսագրական նոթեր*, Երևան, «Սարգիս Իսաչեց», 2006, էջ 194:

⁷ Տե՛ս Վաչէ [Հակոբ Սիրունի, Ճողովյան], Փարիզի մեր եղբայրակիցներէ ոմանք, *Նավասարդ*, Բուխարեստ, 1924, Ա հատոր, Ը պրակ, էջ 254:

վիճաբանություն: Արդյունքում հանձնախումբը մերժեց Շանթի «Հին Աստվածներ» ստեղծագործության վերաբերյալ դատական վճիռ կայացնելու որոշումը:

Թերլեմեզյանը մեծ հպարտությամբ է պատմում, որ Կոմիտասը կազմեց երեք հարյուր մարդուց բաղկացած երկսեռ երգեցիկ խումբ⁸: Կոմիտասն իր զվարթ բնավորությամբ աշակերտների մեջ սեր արթնացրեց դեպի հուզական երաժշտությունը և նրանց հոգիները համակեց ազնվացնող արվեստով: Նկարիչը հավաստում է, որ համարձակորեն կարելի է ասել, որ մինչ այդ երգված գոեիկ և անարվեստ երգերը գործածությունից դուրս եկան: Անշուշտ, դա վիթխարի հաջողություն էր հայ մշակույթի զարգացման տեսակետից:

Թերլեմեզյանը հպարտությամբ է հիշում, որ օսմանյան հանրային գործոց նախարարի տեղակալ, ազգությամբ ֆրանսիացի Պ. Հյումբերը, ով հաճախ էր այցի գալիս իրենց, «Քելեր, ցուրեր» երգելով էր աստիճանները բարձրանում⁹: Կոմիտասի սենյակում հաճախ կարելի էր հանդիպել նույնիսկ իտալացի հմուտ դաշնակահարների, ովքեր գալիս էին ունկնդրելու փորձերը:

Մեծ նկարիչն առանձնակի ջերմությամբ է պատմում Կոմիտաս-անհատի մասին: Կոմիտասը չափազանց ուրախ և աշխատասեր մարդ էր: Նրա բնավորությունը միալար չէր, նա խիստ դյուրագրգիռ էր, երբեմն էլ՝ բարկացող: Սակայն նրա բարկությունը նման էր քամիներից քշվող ամպի ծվենների, բայց այդ ծվենների արագորեն անցնելուց հետո նորից արև, նորից զվարթություն և նորից ծիծաղ էր տիրում:

Թերլեմեզյանն անհրաժեշտ է համարում հիշատակել իր և Կոմիտասի հետ կապված մի դեպք: Մի անգամ իրենց այցելության է գալիս կայսեր արարողապետը՝ Իսմայել Զենանի բեյը, ով նկարչի աշխատանքները դիտելուց հետո ցանկություն է հայտնում ծանոթանալ Կոմիտասի հետ¹⁰: Ներս մտնելուն պես նրանք ծանոթանում են, և արարողապետի խնդրանքով Կոմիտասը մոտենում է դաշնամուրին և, ինքն իրեն նվագակցելով, երգում Ֆրանց Շուբերտի ստեղծագործություններից՝ գերմաներեն լեզվով, այնքան խորունկ զգացումով, որ սենյակում գտնվողները քարանում են: Նույնիսկ երգը վերջացնելուց հետո բավական ժամանակ սենյակում լռություն է տիրում: Թուրք դիվանագետը,

⁸ Խոսքը «Գուսան» երգչախմբի մասին է, որի անդրանիկ համերգը տեղի ունեցավ 1910 թ. նոյեմբերի 21-ին Կ. Պոլսի Պոփ Շանի ձմեռային թատրոնում (տե՛ս Ռ. Մազմանյան, *Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1901-1910*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2006, էջ 187: *Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչեն*, Մոնթրեալ, 1994, էջ 25):

⁹ Տե՛ս Ե. Մարտիկյան, *Փառոս Թերլեմեզյան*, Երևան, Հայպետհրատ, 1964, էջ 39:

¹⁰ Այս պատմության համառոտ շարադրանքը տե՛ս Ե. Մարտիկյան, նշվ. աշխ., էջ 40:

չկարողանալով զսպել իրեն, ձեռքը սեղանին է խփում և ասում. «*Ութ հարյուր տարվա պետություն ենք և այսպիսի մի արվեստագետ չունեցանք*»:

Կոմիտասի աննման համերգները և բովանդակալից դասախոսությունները ոչ միայն ուրախացնում, այլև ոգևորում էին Պոլսի առաջադեմ հասարակությանը: Այդ օտար գաղթավայրում եղած մտավորականության ազնիվ, հայրենասեր մասը սկսեց փառավորվել և պարծենալ, որ ինքը հայ է: Սկսեց գիտակցել, որ մեր դարավոր մշակույթից մի սաղմնային ժառանգություն ունի իր մեջ, որ իր ստեղծագործական միտքն ու զգայունությունն են կերտել նման նուրբ և հուզիչ երաժշտություն: Ինչքան գիտակցությունը խորանում էր, այնքան ավելանում էր զարմանքն այն փաստի հանդեպ, որ այդ սքանչելի երաժշտությունը ստեղծել են հասարակ գեղջուկները: Իսկ Կոմիտասն իր գիտակցության և խոր զգայունության շնորհիվ այդ տաղերը նրբորեն ներդաշնակում և մատչելի էր դարձնում հասարակությանը:

1912 թ. ամռանը Թերլեմեզյանը և Կոմիտասը ուղևորվում են կոմպոզիտորի ծննդավայր՝ Քյոթահիա: Թերլեմեզյանը հիշում է, որ Կոմիտասի հետ իրենք էլ վրան են խփում բլրի եզրին գտնվող անտառում և մեկուկես ամիս ապրում այնտեղ: Հրաշագեղ բնության գրկում նկարիչը ստեղծում է իր լավագույն աշխատանքներից մեկը՝ «Կոմիտաս Վարդապետ» (1913) կտավը: Այս ստեղծագործությունը Նյու Յորքի Հայ կրթական հիմնարկության նվիրաբերության շնորհիվ Հայաստանի պետական պատկերասրահում (այժմ՝ Հայաստանի ազգային պատկերասրահ) գտնվող՝ նկարչի ստեղծագործական հարուստ ժառանգության շարքերն է համալրել միայն 1925-ին¹¹:

Աշխատանքը մեզ առինքնում է իր կատարողական վարպետությամբ: Ինչպես իր մյուս բոլոր գործերում, այստեղ ևս Թերլեմեզյանը հավատարիմ է մնացել ռեալիստական գեղանկարչության ավանդներին: Կոմիտասի կերպարն աչքի է ընկնում իր պարզությամբ, ինչն աշխատանքին լրացուցիչ գրավչություն է հաղորդում: Ստեղծագործությունը զուտ դիմանկարչական չէ, Թերլեմեզյանն այստեղ ներմուծել է և՛ կենցաղային, և՛ ազգային էլեմենտներ, և՛ առարկաներ՝ ետին պլանում գտնվող վրանը, նրբագեղ սափորը, քամանչան և գունային առումով կերպարին յուրահատուկ ակտիվություն հաղորդող հայկական ազգային գորգը: Վերջիններս կարծես լրացնում և արտահայտիչ են դարձնում մեծ երաժշտագետի հեզ՝ հանդարտությամբ ու հանգստությամբ լի կերպարը: Ինչպես նշում է Արարատ Աղասյանը, «սա թեմայիկ դիմանկար է, որի մեջ մեծ տեղ է

¹¹ Հայ կրթական հիմնարկություն, **Հայաստանի ազգային արխիվ**, ֆոնդ-122, ցուցակ-2ա, գործ-4, **Վաչէ** [Հակոբ Սիրունի, Ճողոյան], Նուրբեր Հայաստանի թանգարանին, *Նավասարդ*, Բովսարեստ, 1925, Բ հատոր, Ա պրակ, էջ 96:

հարկացված հանճարեղ երգահանի ու բանահավաքի սևազգեստ ֆիգուրն ընդգծող գունագեղ շրջապատին»¹²:

Աշխատանքի գլխավոր արտահայտչամիջոցներից է ստեղծագործության անբաժանելի և կարևոր մասը կազմող լուսաստվերը: Նկարում բավական ցայտուն և արտահայտիչ է լուսաստվերային խաղը՝ իր անցումներով և հակադրություններով: Վերջինս ավելի է կարևորվում, քան գունային նկարագիրը և համադրումները: Փ. Թերլեմեզյանի գեղանկարչական վարպետությունը զգացվում է նաև արևի լույսի և ստվերի հիանալի պատկերման մեջ: Ստեղծագործության յուրահատկություններից է նաև աշխատանքում տիրող առանձնահատուկ անդորրը: Կարծես ինչ-որ հոգի շոյող, յուրօրինակ հանգստություն կա թե՛ կոմպոզիտորի կերպարի և թե՛ գեղատեսիլ բնության մեջ: Հանգստություն և լուրջություն է տիրում...

Թերլեմեզյանի վրձինն պատկանող՝ Կոմիտասի այս հանրաժանոթ աշխատանքի անվանման հետ կապված ներկայացնենք մի դիտարկում: Ուսումնասիրելով նկարչի ցուցահանդեսների կատալոգները, ալբոմները և հուշերը՝ նկատում ենք, որ արվեստագետի կենդանության օրոք ստեղծված կատալոգներում, նկարացանկերում ստեղծագործությունը կրում է «Կոմիտաս Վարդապետի դիմանկարը» անվանումը, իսկ հետմահու այլ ալբոմներում, աղբյուրներում, բացառությամբ նկարչի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանի կատալոգի, շրջանառվում են «Կոմիտասի դիմանկարը» և «Կոմիտաս» անունները: Մեր օրերում դիմանկարը կրում է «Երաժշտագետ Կոմիտասը» անվանումը:

Վերադառնալով Կոմիտասի կերպարին՝ նշենք, որ այս շրջանում Թերլեմեզյանը ստեղծել է Վարդապետին նվիրված այլ աշխատանքներ ևս, որոնց թվում են ինչպես գծանկարչական գործեր («Կոմիտասը գրելիս» (1910-1912), «Կոմիտասը քնած» (1910-1912)), այնպես էլ յուղաներկ կտավներ: Կոմիտասի՝ վերը նշված հայտնի դիմապատկերից ավելի վաղ՝ 1911 թ., Թերլեմեզյանը Պոլսում վրձնել է «Կոմիտասը գետափին» անչափ գրավիչ աշխատանքը: Կոմիտասը կրկին նստած է գետին՝ ծառին հենված դիրքով, սակայն այստեղ բացակայում է նախորդ աշխատանքում նկատվող կերպարի մանրագնին, ռեալիստական բնութագրման ճշգրտությունը: Վրձնումների անմշակ բնույթն էտյուդային յուրօրինակ թարմություն է հաղորդում աշխատանքին: Հագեցած կանաչ և մուգ երանգները ներդաշնակվում են գետի

¹² Ա. Աղասյան, *Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում*, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 2009, էջ 41:

ջրերի դիթմի հետ, վերջինիս մեջ առկա արտացոլումների և թափանցիկության պատկերները կատարված են ճշգրիտ և ազատ:

Եթե 1913 թ. ստեղծված «Կոմիտաս Վարդապետը» կրում է և՛ դիմանկարչական, և՛ սյուժետային գեղանկարչության առանձնահատկությունները, դրանով իսկ համադրելով երկու ժանրերը, ապա 1911 թ. կերտված Կոմիտասի նկարը զուտ թեմատիկ բնույթ ունի: Կարծում ենք՝ չենք սխալվի, եթե պնդենք, որ 1913 թ. երփնագրած Կոմիտասի դիմանկարը նկարչի արվեստի, մեր բնորոշմամբ՝ վաղ շրջանի, այս ժանրի լավագույն գործերից է, եթե չասենք իր ժամանակաշրջանի կոմիտասյան կերպանկարի լավագույն օրինակ:

1914 թ. Փարիզում տեղի է ունենում երաժշտական կոնգրեսը: Կոմիտասի՝ կոնգրեսում կարդացած երկու դասախոսությունները և տված մի համերգը մեծ հետաքրքրություն էին առաջացրել: Այդ օրերին հայ սքանչելի երաժշտությունն ունկնդրելու էին գալիս գրեթե բոլոր դեսպանները, հավաքված երաժշտության կորիֆեյները հոտնկայս էին ողջունում Կոմիտասին և պահանջում, որ նրա բոլոր գործերը հրատարակվեն: Այդ ժամանակ Թերլեմեզյանը գտնվում էր Պոլսում, երբ Կոմիտասից ստանում է 18 էջից բաղկացած նամակ, որում նկարագրվում էր դասախոսության նյութը և թողած տպավորությունը: Ցավոք՝ այդ նամակը մնացել է Պոլսում գտնվող Թերլեմեզյանի տանը¹³:

Կոմիտասյան անգուգական համերգներից տպավորված՝ պոլսահայ անվանի գեղանկարիչ Լևոն (Սերովբե) Քյուրքչյանը Փարիզի Ժան Գուժոնի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցու համար պատկերում է Կոմիտասին սրբի կերպարով՝ ոսկեղեղին լուսապսակով: Սակայն նկարչին չի հաջողվում ավարտել աշխատանքը: Կոմիտասին շատ է զայրացնում տիպարի՝ իր համար անընդունելի տարբերակը, ուստի Լ. Քյուրքչյանին ստիպում է ոչնչացնել այն: Թերլեմեզյանը լսել էր այդ պատմությունը, և «Սուրբ Կոմիտաս» հղացումը իր տրամաբանական շարունակությունն է ունենում այս անգամ Թերլեմեզյանի մոտ: Գիշերները, երբ Կոմիտասը քնած էր լինում, անշուշտ մտնում էր սենյակ և նկարում: Սակայն աշխատանքին ևս վիճակված չէր «ապրել»: Կոմիտասի զայրույթը մեղմելով՝ նկարիչը մի քանի վրձնահարվածով փակում է լուսապսակը¹⁴:

Սրանով եզրափակվում է Թերլեմեզյանի հուշագրության «Կոմիտասի հետ» գլուխը: Սակայն Թերլեմեզյանի և Կոմիտասի բարեկամությունն այսքանով չի

¹³ Փ. Թերլեմեզյան, Կոմիտասի մասին, Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, էջ 251-260:

¹⁴ Տե՛ս Գ. Մահարի, Այրուղ ալգեստաններ, Երևան, «Ապոլոն», 2004, էջ 738:

ավարտվել:

1921 թ. Կոմիտասին տեղափոխել են Վիլ-ժյուլիֆի հիվանդանոց: Մարտին Թերլեմեզյանն այցելում է հիվանդ Կոմիտասին.

«...Խօսեցի իր աշակերտներու մասին, ուրախացաւ, որ եկել են Փարիզ սովորելու:

- Հարցրի՝ հա՞յ երաժշտութիւնն է լաւ թէ երոպականը:

- Եղբայր (բարկացած), դու ուզում ես ծիրանից դեղձի հա՞մ առնել, նա իր փղնձ ունի, միա՞ր՝ իր:

- Հարցրի. կերգե՞ս:

-Այո, ասաց:

-Դէ՛, Կոմիտաս ջան, մի բան երգիր ինձ համար:

-Չէ, հիմա ես ինձ համար եմ երգում եւ այն էլ չափ կամաց:

Մի կէս ժամ էլ դէսից-դենից խօսելուց յետոյ յանկարծ խռովեց, դուռը բաց արաւ եւ գնաց երեսը կպցրեց պատուհանի ապակուն ու էլ չխօսեց»¹⁵:

Փանոս Թերլեմեզյանի և Կոմիտասի վերջին հանդիպումը տեղի է ունեցել 1928 թ.՝ նկարչի՝ Ամերիկայից Հայաստան վերադառնալու ժամանակ: Արվեստագետը պատմում է, որ սիրելի ընկերոջ առողջությամբ մտահոգ, չափազանց հուզված շտապել է հիվանդանոց. «Երբ հիվանդանոց մտա նրան գտա այգում պտկած, հանգստանալիս, մրքերի մեջ խորասուզված, անտարբեր դեպի շրջապարը: Մազերը լիովին սպիտակել էին, գունաւոր էր, վրիպ, ձեռքերը ոսկրացած էին, թվում էր խիստ անօգնական, չկարողանալով հաղթահարել իր ներսում բուն դրած ահավոր հիվանդությունը: Գերագույն ճիգ գործ դրի, զսպելու հուզմունքս, որը պատրաստ էր փոխվելու հեկեկանքի: Մոտեցա, գրկեցի, համբուրեցի, նստեցի կողքին և մոտ կես ժամվա չափ զանազան հարցեր փոխ, սակայն ոչ մի հարցիս չպատասխանեց:

Վաղեմի մտերիմիցս բաժանվեցի հուսաբեկ սրտով՝ զգալով, որ մի հանճարեղ միտք հանդարտ ու անդառնալի կերպով մարում է»¹⁶:

Կոմիտասի և Թերլեմեզյանի բարեկամության մասին շատ է խոսվել, ժամանակին գրված հոդվածներում հեղինակները անդրադարձել են հայ մշակույթի ականավոր գործիչների ընկերությանը: Գեղանկարչի և երաժշտի ջերմ փոխհարաբերությունները, բազմամյա ընկերությունը ոգեշնչման աղբյուր հանդիսացան արձակագիր, գրականագետ Գուրգեն Մահարու համար:

¹⁵ Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչէն, աշխատասիրությամբ Ա. Օղլուգեանի, Մոնթեթալ, 1994, էջ 33: Տե՛ս Հ. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, Երևան, «Միտք», 1967, էջ 212:

¹⁶ Ե. Մարտիրոսյան, Վաղեմի մտերիմներ, Հայրենիքի ծայն, Երևան, 1969, 12 նոյեմբերի:

Արդյունքում ծնվեց «Երգ մահու և անմահության» վերտառությամբ գրական ստեղծագործությունը: Գրողն անդրադարձել է, մասնավորապես, Կոմիտասի՝ Փարիզի Վիլ-ժյուիֆի հոգեբուժարանում գտնվելու և վերջինիս նկարչի այցելությանը: Սա գրական փոքր, մեկ գործողությամբ՝ թեպետ դրամատիկ, սակայն կամերային ստեղծագործություն է¹⁷:

Ճիշտ է՝ «Երգ մահու և անմահության»-ը գեղարվեստական, գրական ստեղծագործություն է, սակայն նրա հիմքում ընկած են վավերագրական, փաստացի տեղեկություններ, որով այն արժեքավոր է դառնում:

Ուսումնասիրելով Թերլեմեզյանի արվեստի խնդրո առարկա շրջանը՝ հանդիպեցինք մի ուշագրավ փաստի. արձակագիր Վահրամ Ալազանն իր հուշագրության «Փանոս Թերլեմեզյան» հատվածում գրում է, որ Թերլեմեզյանի բազմաթիվ նկարների մեջ կար մի ուշագրավ էյուդո, որում պատկերված էին ինքը՝ նկարիչը, Կոմիտասը, Սիամանթոն և Մաննիկ Պերպերյանը՝ նավի վրա, Բոսֆորում զբոսնելիս¹⁸: Ալազանը նշում է, որ Եղիշե Չարենցը հրապուրված էր այդ նկարով և ցանկանում էր ձեռք բերել այն: Թերլեմեզյանը չէր ուզում բաժանվել այդ էյուդոյից, սակայն Չարենցի թախանձագին խնդրանքից և համառությունից դրդված՝ արվեստագետը նկարը նվիրեց բանաստեղծին: Ալազանի հավաստմամբ՝ Չարենցն այն փակցրել էր իր գրասենյակի պատին: Երբ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում ուսումնասիրում էինք Ալազանի հուշերը, փորձեցինք մեզ հետաքրքրող գործի որոնման հետքերով գնալ, ցուցահանդեսի կատալոգներում տվյալ աշխատանքի բացակայության հիմնավորմամբ, հենվեցինք Ալազանի գրած տեղեկության վրա: Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի Թերլեմեզյանի ֆոնդում տվյալ գործը չկար: Որոնումները մեզ տարան Ե. Չարենցի տուն-թանգարան, որտեղ մեր փնտրտուքները բաղձալի արդյունքի չհանգեցին. ստեղծագործությունն այստեղ էլ չկար: Բայց թանգարանի տնօրեն Լիլիթ Հակոբյանի հետ մեր ունեցած զրույցից պարզեցինք, որ Թերլեմեզյանի այդ էյուդոն իսկապես եղել է Չարենցի մոտ, սակայն 1937 թ. բանաստեղծի բռնադատման արդյունքում բռնագրավվել է Չարենցի գույքը, որի մեջ էր նաև մեզ

¹⁷ Տե՛ս **Գ. Մահարի**, *Երկերի ժողովածու*, հատ. 5, Երևան, «Խորհրդային գրող», 1989, էջ 427-428:

¹⁸ Տե՛ս **Վ. Ալազան**, Փանոս Թերլեմեզյան (Իմ հիշողություններից), *Սովետական արվեստ*, Երևան, 1956, N 3, էջ 44: **Վ. Ալազան**, Ժողովրդական նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը և պրոֆեսոր Հրաչյա Աճառյանը, *ԳԱԹ*, *Վ. Ալազանի ֆոնդ*, N 72:

հետաքրքրող կտավը: Լիահույս ենք, որ գուցե մի օր այս աշխատանքի գտնվելու վայրի վերաբերյալ նոր տեղեկություններ կհայտնաբերենք:

Թերլեմեզյան և Կոմիտաս առնչությունների հարթակում անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել Թերլեմեզյանի կերտած մի կանացի դիմանկարի ստեղծման պատմություն ևս: Խոսքը «Հայուհի» կոչվող նկարի մասին է: Մեր ուսումնասիրությունների ընթացքում գտանք երաժշտագետ Ռոբերտ Աթայանի «Նամակները պատմում են...» հոդվածը, որից տեղեկացանք, որ նշված աշխատանքում պատկերված է պոլսաբնակ օրիորդ, Կոմիտասի և Թերլեմեզյանի աշակերտուհի Արմինե Մելիքյանը¹⁹: Աթայանի հոդվածում հրապարակված նյութերը տրամադրել էր Ա. Կալենդերը, ով ծագումով վանեցի Ստեփան Մելիքյանի դուստրն էր, Թերլեմեզյանի և Կոմիտասի աշակերտուհին: Սույն հոդվածում ներկայացված են միևնույն կնոջը պատկերող նկարչի երկու դիմանկարները: Առաջինը, որը անձանոթ է մասնագետներին և բացակայում է նկարչի աշխատանքների կատալոգներում, թվագրված է 1912-ով և կրում է «Արմինե Մելիքյանի դիմանկարը» անվանումը: Նկարիչն իր այդ գործը նվիրել է Ա. Մելիքյանին: Երկրորդ դիմապատկերը Թերլեմեզյանն անվանել է «Հայուհի», որը կրկին Մելիքյանին է պատկերում և առաջինից մի փոքր ուշ է կատարված: Արվեստաբան Ե. Մարտիրոսյանն այս կտավը սխալմամբ վերագրում է նկարչի խորհրդային շրջանին՝ 1930-ին, մինչդեռ այն ստեղծվել է 1913 թ., Պոլսում: Այս առնչությամբ Ա. Կալենդերը գրում է. «Նկարիչ Թերլեմեզյանը, որ Կոմիտասի հետ կրնակեր և որու ևս աշակերտած եմ, շատ կսիրեր զիս... նույնիսկ նկարած է զիս «Հայուհին» անունով: Ըստ իրեն՝ ուղիղ հայուհիի տիպը ունեի...»²⁰:

Նամակից նաև տեղեկանում ենք նկարի ճակատագրի մասին, ըստ որի, ոմն Բաբաջանյան, շատ հավանելով աշխատանքը, գնել է այն և նվիրել Երևանի թանգարանին: Նշենք, որ Թերլեմեզյանը ժամանակին Արմինե Մելիքյանին նվիրել է իր գործի միայն լուսանկարչական պատճենը:

Արդեն մեր օրերում Հայաստանի ազգային պատկերասրահի հավաքածուում գտանք նկարչի կողմից «Հայուհի» անվանված աշխատանքը, որն այսօր ստացել է «Երիտասարդ կնոջ դիմանկար» անունը: Ստեղծագործությունն անթվակիր է, սակայն կրում է Թերլեմեզյանի ստորագրությունը: 2015 թ. Հայաստանի ազգային պատկերասրահում կազմակերպված՝ նկարչի ծննդյան 150-ամյա հոբելյանին նվիրված անհատական ցուցահանդեսում իր արժանի տեղը գտավ և ցուցադրվեց

¹⁹ Տե՛ս Ռ. Աթայան, Նամակները պատմում են, *Սովետական արվեստ*, Երևան, 1967, N 2, էջ 41:

²⁰ Նույն տեղում:

Թերլեմեզյանի այս դիմանկարը, որը մեր ուսումնասիրության և դիմանկարի ստեղծման պատմության բացահայտման շնորհիվ վերանվանվեց «Հայուհի»:

Փանոս Թերլեմեզյանի կյանքում կարևոր տեղ են զբաղեցրել իր գեղագիտական հայացքների համախոհ, հոգևոր ընկերոջ, հանճարեղ երաժշտագետի հետ մտերմությունը և ապրած տարիները: Հայ մշակույթի երախտավորներ՝ Կոմիտասի և Փանոս Թերլեմեզյանի բարեկամությունից անցել են տարիներ: Մեզ համար, թերևս պատահական չէ, որ Վարդապետի թանգարան-ինստիտուտը հիմնվեց Փանոս Թերլեմեզյանի անունը կրող գեղարվեստի ուսումնարանի հարևանությամբ՝ նախախնամությամբ վերստին միավորելով, կապելով հայ արվեստի երկու նվիրյալներին:

Ամփոփում

Փանոս Թերլեմեզյանը XIX-XX դարերի հայ կերպարվեստի պատմության էջերում իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում որպես ռեալիստական գեղանկարչության անվանի նկարիչ, մշակութային-հասարակական գործիչ և հայ ազատագրական պայքարի նվիրյալ: Արվեստագետն իր ստեղծագործական արգասալից կյանքի ընթացքում կապեր է հաստատել հայ մշակույթի ականավոր գործիչներից շատերի հետ, որոնց թվում հատկապես առանձնանում է Կոմիտասի հետ նրա ջերմ մտերմությունը: Տաղանդավոր երաժշտագետին և նշանավոր նկարչին կապում էր բազմամյա ընկերությունը: Նրանք բարեկամացան և ավելի մտերմացան, երբ Թերլեմեզյանը փոխադրվեց Պոլսո Բանկալտի թաղամաս, և Կոմիտասի հետ բնակվեցին մի տան մեջ: Սույն հոդվածի համար հիմք են ծառայել նկարչի հուշերը, արխիվային, անտիպ նյութերը և ժամանակակիցների վկայությունները: Ներկայացվում է Թերլեմեզյանի վրձինն պատկանող, նկարչի ստեղծագործական վաղ շրջանին առնչվող լավագույն դիմանկարի՝ «Կոմիտաս Վարդապետի» (1913) ստեղծման պատմությունը՝ մատնանշելով ստեղծագործության անվանման հետ կապված ճշգրտումներ: Անդրադարձ է արվում Թերլեմեզյանի կոմիտասյան պատկերների թե՛ գծանկարչական և թե՛ երփնագիր գործերին: Շոշափվում են 1912-1913 թթ. Կոմիտասի և Թերլեմեզյանի մշակութային գործակցության հետ կապված տվյալները, նաև հայ գրականության մեջ առկա անդրադարձները նկարչի և երաժշտի մտերմությանը: Գիտական շրջանառության մեջ են դրվում Թերլեմեզյանի անհայտ աշխատանքներից «Կոմիտաս վարդապետը և իր դասընկեր եզդիների ցեղապետը» (1910), ինչպես նաև կորսված «Թերլեմեզյան, Կոմիտաս, Սիամանթո և Մաննիկ Պերպերյան» խմբակային էտյուդը: Արձարծվում են Կոմիտասի և Թերլեմեզյանի աշակերտուհի Արմինե Մելիքյանի դիմանկարի ստեղծման պատմությունը և վերջինիս հետագա ճակատագրին վերաբերող մեր ուսումնասիրության արդյունքները:

Բանալի բառեր՝ Փանոս Թերլեմեզյան, Կոմիտաս, ռեալիստական գեղանկարչություն, հայ գրականություն, «Արմենուիի Մելիքյանի դիմանկարը», Կոստանդնուպոլիս:

ВЫДАЮЩИЕСЯ ДЕЯТЕЛИ АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЫ: КОМИТАС И ПАНОС ТЕРЛЕМЕЗЯН

Резюме

*Мери Киракосян (Армения), кандидат искусствоведения
Институт искусств НАН РА*

Фанос Терлемезян занимает особое место в истории армянского изобразительного искусства XIX-XX вв. как знаменитый художник реалистической живописи, культурно-общественный деятель и участник освободительного движения. Художник в своей богатой творческой жизни дружил со многими выдающимися деятелями армянской культуры, в том числе с Комитасом. Талантливого музыковеда и известного художника связывала многолетняя дружба. Они сблизились, когда Терлемезян переселился в Константинополь и они стали проживать в одном доме с Комитасом.

Статья основана на мемуарах художника, неизданном архивном материале и свидетельствах современников. Представлена история создания лучшего портрета раннего творческого периода Терлемезяна "Комитас Вардапет" (1913). Обсуждаются графические и живописные работы Терлемезяна посвященные образу Комитаса. Рассматривается культурная деятельность Комитаса и Терлемезяна в 1912-1913 гг., представлены свидетельства дружбы художника и музыковеда, упомянутые в армянской литературе. В научный оборот введена неизвестная работа Терлемезяна "Комитас Вардапет и его друг — предводитель езидов" (1910), а также потерянный групповой этюд Терлемезяна, "Комитас, Сиаманто и Маник Перперян". Обсуждается история создания и дальнейшая судьба портрета Арменуи Меликян, которая была ученицей Терлемезяна и Комитаса.

Ключевые слова: Фанос Терлемезян, Комитас, реалистическая живопись, армянская литература, "Портрет Арменуи Меликян", Константинополь.

THE DEVOTEES OF THE ARMENIAN CULTURE: KOMITAS AND PANOS TERLEMEZYAN

Abstract

*Meri Kirakosyan (Armenia), PhD in Art
Institute of Arts of NAS RA*

As a prominent artist of realistic painting, a cultural-public figure and a devotee of the Armenian liberation struggle, Panos Terlemezyan has a special role in the history of Armenian fine arts of the XIX-XX centuries. During his creative life the artist had active relations with many prominent figures of the Armenian culture. Among those relationships his friendship with Komitas Vardapet was especially noteworthy. The many years' friendship of the musicologist and the painter became more and more fruitful, when Terlemezyan moved to Constantinople and rented an apartment in the same building where Komitas was living. The memories of the painter, as well as many archival materials and evidences of the contemporaries served as bases for starting a discussion on the matter.

A painting by Terlemezyan - *Komitas Vardapet*, created during his early creative period (1913), is presented in the article, focusing on the history of its creation and clarifying details concerning the title. Other graphic and painted works of Komitas by Terlemezyan are discussed as well. Details of the cultural collaboration of Terlemezyan and Komitas during 1912-1913 are another subject discussed, considering also the references to the latter found in the Armenian literature. Not widely known works by Terlemezyan as the *Komitas Vardapet and His Friend the Chief of Yezids* (1910) and a lost group etude *Terlemezyan, Komitas, Siamanto and Mannik Perperyan* are discussed here. The history of the creation of Armenuhi Melikyan's portrait and its destiny are presented. Armenuhi had been both Komitas's and Terlemezyan's student.

Key words: Panos Terlemezyan, Komitas, realistic painting, Armenian literature, "Portrait of Armenuhi Melikyan", Constantinople.